

Csaba Török

RAZDOBLJE TRANZICIJE: KRIZA I PRILIKE

Split, 17. listopada 2024.

1. Naša stvarnost u brojkama

Promatrajući proteklih dvadeset godina, od Velikog jubileja (2000.–2020.), možemo uočiti da je broj religioznih osoba u Europi rastao po godišnjoj stopi od 0,14%, dok je kršćanska zajednica bilježila skromniji rast od 0,03% godišnje. Međutim, katolici i protestanti suočeni su s padom, pri čemu je broj katolika opadao za 0,10% godišnje, a protestanata za 0,27%. Zanimljivo je primijetiti da je broj ateista godišnje opadao za 0,67%, dok je broj agnostika bilježio blagi porast od 0,05%. Sveukupno, udio nereligioznih osoba smanjivao se po stopi od 0,05% godišnje. Najveći porast zabilježen je među muslimanima (1,43%), kršćanima neodređene denominacije (1,90%) i kršćanima bez denominacije (1,14%). Ukratko, ne svjedočimo doba "ateističkog zaokreta", već prije smanjenju broja kršćana povezanih s institucionalnim crkvama te rastu broja religioznih osoba koje vjeru prakticiraju "na svoj način" i porastu nekršćanskih religija.

Pew Research Center iznosi slične statistike, ali nudi i projekciju za budućnost. Njihove prognoze za razdoblje 2010.–2050. predviđaju godišnji pad broja kršćana od 0,5% (što bi ukupno iznosilo 17,9% u četrdeset godina), sličan pad od 0,4% za židovstvo, dok bi druge religijske skupine, uključujući one bez vjerske pripadnosti, trebale rasti stabilnim tempom. Ove, naizgled male, promjene zapravo znače značajan preokret do 2050. godine: udio kršćana će pasti s 74,5% u 2010. godini na 65,2%, dok će udio muslimana porasti s 5,9% na 10,2%, a udio nereligioznih osoba s 18,8% na 23,3%. Ove promjene uzrokovane su razlikama u stopama plodnosti (muslimani: 2,1; kršćani: 1,6), starenjem populacije, vjerskim konverzijama (najčešće napuštanjem povijesnih vjeroispovijesti prisutnih u Europi) i migracijama. Iako se projekcija temelji na podacima iz 2015. godine, ostaje održiva i realistična s obzirom na prethodno navedene statistike.

Istraživanje Pew Research Centra iz 2018. godine o zapadnoj Europi otkriva složeniju sliku.

Uz utjecaj sekularizacije, postoji još jedan važan fenomen koji ne smijemo zanemariti: značajan nesrazmjer između broja prakticirajućih vjernika i neprakticirajućih kršćana koji se i dalje identificiraju kao kršćani (omjer doseže i do 1:4). Jedan od razloga za to mogao bi biti činjenica da većina kršćana, iako vjeruje u Boga, ne zamišlja ga onako kako je opisan u Bibliji. Naime, 64% vjernika koji redovito pohađaju crkvu prihvaća biblijsku sliku Boga, dok samo 24% neprakticirajućih kršćana dijeli to isto vjerovanje. Migracije također donose promjene – posebno treba istaknuti da su kršćani koji prakticiraju svoju vjeru skloniji nacionalizmu i stavovima protiv migranata. Također, ulogu imaju i obrazovanje, politička ideologija te osobne sklonosti kada je u pitanju vjerska praksa. Važno je napomenuti da unutar kršćanstva postoje podjele o moralnim pitanjima (poput idealne obitelji, homoseksualnih odnosa, pobačaja itd.) i društvenim pitanjima (npr. potreba za odvojenjem Crkve i države, odnosi s politikom). Dugoročno gledano, te podjele pridonose povećanju broja kršćana koji se ne identificiraju s tradicionalnim crkvama.

Perspektiva srednje i istočne Europe je specifičnija.

Tijekom komunizma, crkveni život bio je u mnogim aspektima gotovo zamrznut. Nakon promjene režima 1989.–1990., svjedočili smo neobičnoj dvosmislenosti: isprva su nastupile pozitivne promjene, no ubrzo je uslijedila brza i negativna preobrazba, na kraju koje je postalo jasno da naša navodna religiozna cjelovitost i statistike vjerske prakse neće ostati bolje od onih u zapadnoj Europi. Primjerice, u Mađarskoj, između popisa stanovništva 2001. i 2022. godine (u razdoblju od 21 godine), broj katolika smanjio se za 48,07%. Trenutačno, više je onih koji izbjegavaju odgovoriti na pitanje o vjerskoj pripadnosti (3,85 milijuna) nego onih koji se izjašnjavaju kao katolici (2,89 milijuna), zbog nezainteresiranosti, otuđenja ili drugih razloga. Kako ističe Gergely Rosta, sociolog religije, današnji Mađar radije će iznijeti podatke o svojoj nacionalnoj pripadnosti ili zdravstvenom stanju nego o svojoj vjerskoj pripadnosti.

U svjetlu svega ovoga, razumno je zaključiti da, iako su naši povijesni putevi bili različiti, konačni rezultat je da se stanje religioznosti u zapadnoj i istočnoj Europi sve više izjednačava.

Osim demografskih izazova i socioloških promjena povezanih s migracijama, prisutan je i osnovni trend napuštanja tradicionalnih vjerskih zajednica, širenje individualne religioznosti te, u skladu s tim, opadanje društvene važnosti Crkve, pa čak i radikalno preispitivanje njezine uloge u društvenom životu naših zemalja.

2. Nedostatak refleksije

U mojoj zemlji, Mađarskoj, Katolička crkva je gotovo potpuno izostavila reakciju na ove promjene, koje su jasno dokumentirane statističkim podacima. Najčešći odgovor bio je šutnja i ignoriranje. Nadalje, pojavila se i banalizacija: podaci se smatraju nebitnima, ne odražavaju stvarnu vjersku praksu i ne mijenjaju ništa u realnosti mađarske Crkve. Na kraju, suočili smo se s bijegom od stvarnosti, pokušajem objašnjavanja negativnih podataka kroz iskrivljene efekte, koji su se mogli dogoditi na ovaj ili onaj način tijekom popisa. Nedavno sam sudjelovao na konferenciji u Transilvaniji, u Rumunjskoj, gdje je jedan sudionik izrazio mišljenje da se suočavamo s procesom žalovanja koji nismo proživjeli u njegovoj punoj dubini i intenzitetu. Osjećamo promjene, doživljavamo neku vrstu „iskustva smrti”, no još smo uvijek u prvim fazama: poricanje i pregovaranje. Povremeno se pojavljuje i ljutnja, a ispod površine, u toj velikoj tišini, nazire se svojevrsna depresija. No, nismo dosegli posljednju fazu žalovanja – prihvaćanje.

Kada je stvarnost preteška ili previše zbujujuća, ona nas izaziva i dovodi u pitanje našu uobičajenu praksu, pa ponekad osjećamo strah od suočavanja s njom. Ne želimo vidjeti stvarnost, jer bi to značilo suočiti se s neugodnim zaključcima, koji bi nas prisilili na preispitivanje, reforme i restrukturiranje. Lakše je ostaviti stvari kakve jesu, izbjegavajući vrtlog nesigurnosti. No, izostanak refleksije ne znači da ne odgovaramo; jednostavno, činimo to nesvjesno, jer nas život prisiljava na djelovanje, čak i kada ne razlučujemo i ne promišljamo posljedice svojih postupaka.

Osobno vjerujem da reakcije na promjene teku u dva osnovna smjera: prvi bih nazvao „kretanjem prema unutra”, a drugi „kretanjem prema van”. Prva reakcija opisuje stav koji odbacuje i prezire suvremeni svijet i njegove pojave. Taj se stav često pogrešno naziva „tradicionalizmom”, što je zapravo zavaravajuća etiketa jer je tradicija po svojoj prirodi dinamična, a ne statična. Tradicija primarno označava proces prijenosa [traditio], dok se sekundarno odnosi na njen konkretni sadržaj [traditum]. Sam čin prijenosa — tradere — označava i kontinuitet i promjenu, u neprekidnom pokretu. Druga pozicija (kretanje prema van), ponekad nazivana „progresizmom”, odražava ideološko uvjerenje prosvjetiteljstva koje vjeruje u revolucionarni napredak, umjesto u evolutivni razvoj, tj. postupan, kontinuiran i uzastopan napredak stvarnosti u njenoj cjelovitosti. Neki su skloni povezivati ove dvije tendencije s političkim konzervativizmom i liberalizmom, no to samo zamagljuje razumijevanje stvarnosti, miješajući javne i teološke kategorije.

Ova konfuzija, odnosno razgradnja granica između različitih diskursa i misaonih segmenata, posljedica je onoga što nazivamo postmodernizmom, ili „tekućom modernom”. Tekućnost ovdje označava određenu nestalnost života, nedostatak stabilnih modela i trajnih misli, nesigurno i prilagodljivo, a time i ranjivo ljudsko postojanje. „Tradicionalizam” kao prisilno i umjetno stvaranje sigurnosti koja nedostaje, i „progresizam” kao potpuno i nekritičko prihvaćanje te tekućnosti, više su instinktivne kulturne reakcije nego valjani prikazi teološki utemeljenog promišljanja. Upravo zbog toga nisu pogodni kao istinska refleksija stvarnosti koju proživljavamo.

3. Zašto?

Zašto nam nedostaju crkvene refleksije koje bi otvorile put prema budućnosti? Zašto tako lako prihvaćamo pojednostavljene i površne modele stvarnosti koji ne mogu ponuditi pravi odgovor na pitanja koja nam postavlja svijet i vrijeme u kojem živimo? „Istočni grijeh“ našeg crkvenog mišljenja leži u tome što više ne želimo stvarno spoznati i priznati stvarnost, već je oblikujemo prema vlastitim željama. Drugim riječima, postali smo zatvorenici vlastitih apstraktnih teorijskih kategorija, a umjesto da izađemo na svjetlo dana, nastojimo stvarnost ugurati između rešetaka svoje uske i mračne ćelije (da parafraziramo poznatu filozofsku analogiju). Ako postoji ključni trenutak u katoličkom teološkom buđenju posljednjih desetljeća, onda je to u obnovi našeg odnosa prema stvarnosti. Izraz pape Ivana XXIII., „aggiornamento“ (obnavljanje), već je pokazivao smjer, no postao je programatski kroz konstituciju *Gaudium et spes*, završni dokument Drugog vatikanskog koncila: „...trajna je dužnost Crkve promatrati znakove vremena i tumačiti ih u svjetlu Evanđelja, kako bi na način primjeren svakom naraštaju mogla odgovoriti na vječna ljudska pitanja o smislu sadašnjeg i budućeg života te o njihovim međusobnim odnosima“ (br. 4). Papa Franjo je ovaj princip izrazio još radikalnije u svojoj prvoj apostolskoj pobudnici *Evangelii gaudium*, gdje je postavio četiri društvena načela, među kojima i ovo: „Opasno je živjeti u carstvu riječi, slika i sofizma. Iz toga proizlazi potreba za trećim principom: stvarnost je važnija od ideje. To podrazumijeva izbjegavanje različitih oblika skrivanja stvarnosti...” (br. 231).

Svjetska Crkva osjetljivo je reagirala na ovaj poziv. Možemo se prisjetiti praktične teologije, političke teologije, teologije oslobođenja i teologije naroda, kao i različitih teologija trećeg svijeta. No što reći za naše zemlje srednje i istočne Europe? Tomáš Halík, pišući o suočavanju s ateizmom, postavlja sljedeće pitanje: „Nije li možda došlo vrijeme da duhovni put [Svete Terezije iz Lisieuxa], osobito njezina ‘solidarnost s nevjernicima’ (unutarnja borba za njih, a ne protiv njih), postane inspiracija za novu teološku refleksiju o suvremenom društvu i njegovoj duhovnoj klimi, te o misiji Crkve u današnjem svijetu?” Istaknuti češki teolog također primjećuje da su prvi i treći svijet nevjerojatno energično reagirali

na te izazove, inspirirani njima i krenuli putem reflektivnog istraživanja, dok je katolicizam bivšeg „drugog svijeta“ – regije koja se danas naziva postkomunističkom srednjom i istočnom Europom – ostao nevjerojatno tih. A ipak, toliko je toga što je trebalo razmotriti: povijest kroz koju smo prošli, njezina gorka, ali nadajuća iskustva; društveni fenomeni tranzicije; nove ideologije i intelektualni sustavi koje bismo prije trideset godina bez oklijevanja smatrali užasnim, ekstremističkim, populističkim ili moralno neprihvatljivim. Danas su ti sustavi toliko duboko ukorijenjeni u našu svakodnevnicu i političku, društvenu i javnu stvarnost da ih sada smatramo normalnima (strašno je pomisliti da naša normalnost postaje nenormalna!). Zašto je to tako? Ovo nije beznačajno pitanje. U svojoj knjizi *Sloboda i populizam: Ranjenosti identiteta u srednjoistočnoj Europi*, András Máté-Tóth koristi semiotičku kategoriju „praznog označitelja“ [leerer Signifikant] kako bi izgradio hermeneutički okvir za tumačenje suvremene religioznosti (kršćanske) u regiji. Govoreći o ulozi teologije u ovom kontekstu, on primjećuje: „Rijetko se iz srednjoistočne Europe u globalnim teološkim krugovima pojavljuju originalne teološke ideje. [...] Stječe se dojam da se kritički rad teologije u vezi s kontekstualnim dilemama slabo prakticira, slabo potiče i još manje promovira.“ S jedne strane, crkvenim je vođama važnije prevođenje „pouzdan“ strane literature nego razvoj vlastitih autentičnih refleksija, a s druge strane, teološke „jezične enklave“ (tj. ideološki getoi) mnogo su im ugodnije i predvidljivije. Drugim riječima, naše crkve i dalje su više usmjerene na izgradnju, učvršćivanje i obranu svojih političkih pozicija moći nego na pošteno suočavanje s realnošću. Je li moguća mirna tranzicija? Máté-Tóth jasno tvrdi: „Prava promjena može se dogoditi samo kroz kataklizme, koje u teologiji nazivamo *kairos* [grčki: ‘vrijeme milosti’].“

4. Riječi ohrabrenja pape Benedikta XVI.

Tijekom svog zadnjeg putovanja u Njemačku, papa Benedikt XVI. održao je svoje završno predavanje u Freiburgu. Ovo je izlaganje bilo usredotočeno na ključni koncept *Entweltlichung*, ili demondanizaciju. Što taj pojam znači? „U povijesnom razvoju Crkve vidi se i suprotna tendencija: Crkva koja postaje zadovoljna sama sobom, smješta se udobno u ovaj svijet, postaje samodostatna i prilagođava se svjetovnim kriterijima. Nerijetko daje veću važnost organizaciji i institucionalizaciji nego svojoj zadaći da bude otvorena Bogu i približava svijet bližnjima.“ Taj proces vodi prema mondanzaciji (*Verweltlichung*), od koje se trebamo osloboditi kroz *Entweltlichung*, demondanzaciju. Ova nam vizija nudi pozitivno tumačenje procesa sekularizacije: „Sekularizacije – bilo da su oduzimanje crkvene imovine ili ukidanje privilegija ili nešto slično – uvijek su značile duboko oslobađanje Crkve od oblika svjetovnosti: ogoljavajući se od zemaljskih bogatstava, ona se vraća svojoj zemaljskoj siromašnosti. Time dijeli sudbinu Levijeva plemena, koje je prema Starom zavjetu jedino pleme u Izraelu koje nije imalo zemaljsko nasljedstvo, već je kao nasljedstvo imalo samo Boga, Njegovu riječ i znakove. U tim povijesnim trenucima, Crkva je dijelila potrebu za siromaštvom, siromaštvom koje se otvaralo prema svijetu i oslobađalo je od materijalnih veza, čineći njezino misijsko djelovanje vjerodostojnijim.“

U povijesnim događajima, koji se s crkvenog stajališta često čine negativnima, Bog zapravo djeluje kao Gospodar povijesti, prisiljavajući svoj narod da se vrati radikalnoj vjernosti svome pozivu. Ako to ne učini dragovoljno, Bog ga potiče putem društvenih i kulturnih promjena, koje se tada pokazuju kao instrumenti Providnosti.

5. Stvarnost kao locus theologicus

Razmatranje stvarnosti nije samo poželjan način bavljenja teologijom, već jedina metoda koja nam omogućuje autentičan govor. Paradoxalno, vanjsko pridržavanje evanđeoskih riječi ili formalnih crkvenih doktrina može zapravo prikrivati nedostatak vjerodostojnosti. Krug se zatvara: stvarnost je mjerilo autentičnosti, a odbacivanje stvarnosti ne može biti autentično. Evanđelje se može naviještati samo autentično; inače riječi postaju prazne i besmislene — to je carstvo „praznog označitelja“ (leerer Signifikant). Kada nas zaokuplja samo ono što govorimo, a ne brinemo o tome kako to govorimo i u kojem kontekstu, na kojim osnovama, postajemo nesposobni za ispunjenje svoje proročke misije.

Ova opasnost je posebno ozbiljna u vremenu kada virtualne zamjene za stvarnost, izgrađene na lažnim vijestima, preplavljaju sve: milijuni ljudi vođeni su ili barem pod utjecajem teorija zavjere, paralelnih stvarnosti i političkih tumačenja koja nisu utemeljena u objektivnosti te ih stoga svakodnevno mogu mijenjati. U načelu, odlučno odbacujemo ideju duplex veritas (dvostruke istine), no ta se ideja neprimjetno ušuljava među nas: govorimo o istini, ali na način koji nije ukorijenjen u stvarnosti. To objašnjava zašto, iako naše rasprave bujaju, gotovo da ne izričemo ništa što sami smatramo barem donekle značajnim. Koliko je toga o čemu bismo trebali i mogli govoriti!

Ako se poruka smatra nevažnom ili besmislenom od strane slušatelja, tada je prorok podbacio. Bez obzira na svetost i istinu onoga što govori, prorok ne ispunjava svrhu zbog koje ga je Bog poslao. Ne govorimo da bismo jednostavno govorili, već da bismo pokrenuli i učinili plodnima tajne procese unutar svijeta — procese koji su, prema vjeri, ispunjeni milošću — gdje nas Svemogućí čeka kao svoje suradnike.

Načelo koje je Hugo Grotius formulirao kao temelj međunarodnog prava, etsi Deus non daretur (kao da Boga nema), sada možemo parafrazirati u kritičnom kontekstu: etsi Ecclesia non daretur (kao da Crkve nema). Živimo među sve većim brojem ljudi koji vjeruju da je moguće zamisliti društvo, pa čak i kršćanstvo, bez Crkve — i da bi takvo društvo (i kršćanstvo) bilo bolje, a ne lošije. Tražitelji duhovnosti (seekers) već su se odavno okrenuli „nomadskim“ vjerovanjima, bez afilijacije s Crkvom, dok stanovnici (dwellers), oni koji ostaju, sve manje vremena provode unutar zidova tradicionalnih vjerskih institucija. Volimo vjerovati da smo bez alternative, no nitko drugi to ne vidi na taj način.

Ako je tako, to pokazuje da više nismo znak, onako kako je to opisao sveti Augustin: „Signum est enim res, praeter speciem quam ingerit sensibus, aliud aliquid ex se faciens in cogitationem venire“ — „Znak je stvar koja, osim slike koju prenosi osjetilima, navodi na misao o nečemu drugome [osim o sebi samoj].“ Što se događa kada Crkva više ne upućuje na ništa drugo osim na samu sebe? Kada priziva samo svoju vlastitu sliku, a ne nešto Drugo, nekog Drugog? Ima li onda još smisla njezina prisutnost? Crkva koja nije prorok, i koja ne donosi poruku ozdravljenja, postaje suvišna. Društvo se „spasilo bolnog procesa pomirenja i ozdravljenja“, zanemarujući iskrenu refleksiju o stvarnosti, što je dovelo do „moralnog slabljenja“. Crkva je učinila isto, što je rezultiralo ne samo njezinim slabljenjem, već i napuštanjem njezine misije, čime je postala nevažna i izgubila smisao.

Ako mnogi danas kažu da teologija (i, slično, Crkva) više nema relevantnost, to nije napad, već vapaj. To nije nešto što treba nadvladati agresivno, s kompleksom manje vrijednosti, već poziv da napokon postanemo autentični. Ako nismo sposobni prepoznati suštinu vanjske kritike (koja se izražava, iako bez riječi, kroz statistiku) i društvenih napetosti, tada implicitno priznajemo

da onima „izvana“ nije važno jesmo li još uvijek ovdje ili ne. Ispovijedamo dvije paralelne istine, jednu „našu“ i jednu „njihovu“, dok gotovo svaki oblik suvremenog mišljenja proglašavamo „ideologijom“, čineći tako našu crkvenu vjeru ideologijom. Nije čudo da Crkva, kao prazan označitelj, postaje igračka u rukama političke moći i sredstvo ideološke manipulacije.

Dopustite mi stoga da postavim pitanje: Imamo li zaista još nešto važno i smisljeno reći, i to na način koji je značajan i razuman? Ako imamo, recimo to! Ali da bismo govorili istinski proročki, potrebno je ponovno otkriti određene preduvjete. Najvažnija spoznaja je prihvatiti da je Bog onaj koji nam govori kroz znakove vremena — i da naše vrijeme zaista može biti viđeno kao sveto mjesto prisutnosti Svevišnjega. Ova nas spoznaja pomaže osloboditi straha: statistike, brojevi, podaci i činjenice nisu naši neprijatelji, već služe kao znakovi i mjerila naše vjerodostojnosti. Prihvatanjem stvarnog stanja Crkve i teologije, oslobađamo se svojih predrasuda i ideologija, otvarajući svoj um i srce prema onome što jest ovdje i sada, prema kairosu koji nam je Bog dao. Na osobnoj razini, moramo obnoviti svoju poruku, postati sposobni naviještati Radosnu vijest na suvremen način, odbacujući svjetovnu duhovnost, „koja se skriva iza privida religioznosti i čak ljubavi prema Crkvi, a u stvarnosti traži, umjesto slave Gospodnje, ljudsku slavu i osobnu dobrobit“ (Evangelii gaudium 93). Na crkvenoj i institucionalnoj razini, to nas vodi prema Ratzingerovom konceptu *Entweltlichung* (demonđanizacije), preduvjetu i načinu kako ponovno otkriti prisutnost Duha Svetoga u Crkvi, predano radeći na novoj inkarnaciji vjere u suvremenoj kulturi i društvu.